

„Hát ezek kezdtek sokan lenni...”

Magyarok és cigányok Korondon

Bevezetés

A vizsgálatra kiválasztott falu (Korond, Hargita megye, Románia) egyike a Székelyföld legismertebb településeinek. A népi kerámiájáról méltán híres falu köré az elmúlt évtizedek során olyan „imázs” szövődött, amelyhez képest minden más helyi adottság, változás vagy esemény eleve másodrendű. Korond első számú, széles körben ismert és széles körben forgalmazódó identitása olyan termék, amelyet elsősorban a falun kívül élők állítottak össze és tartanak fenn. Okkal nevezhetjük tehát ezt az imást „külső képnek”. E kép szerint: Korondon ősi hagyományai vannak a fazekasságnak: ez a falu olyan székely település, amelynek lakói a népművészet és a fazekasság mesterségének bűvkörében élnek és dolgoznak; gazdag és kimeríthetetlen hagyományt teremtettek; az itt élő „szorgalmas, leleményes székelyeket megáldotta a sors a szépteremtés képességével”, „csodákra, varázslatra képesek az itt élők, minden magyar öröme” stb. Az utóbbi három évtizedben kialakult kép tartalmi pillérei: különleges, hagyományokon alapuló érték, magyar (székely) jelleg, olyan hely, amelyet mindenkinek személyesen is „meg kell látogatni”.

Természetesen maguk a korondiak is ismerik ezt a számukra kitermelt identitást, gyakran hivatkoznak is rá, s nem egy esetben beszédükkel, viselkedésükkel ők maguk is újratermelik a mások által kialakított képet. Szívesen veszik, hogy van ilyen kép, hiszen szinte minden elemében pozitív, és a környék sok más településéhez képest – mentális, szimbolikus szinten – kiemelt státust biztosít. Jelen tanulmány keretében nem lehet célunk ennek a külső szereplők által kitermelt identitásnak az elemzése. Csupán azért utalunk rá, mert ennek a külső szereplők által termelt képnek a létezése vizsgálatunk tárgyára, a helyi szintű magyar–cigány kapcsolat természetére is igen jelentős hatással van. Nem áll módunkban belemenni olyan elemzésbe sem, amely azt vizsgálná, hogy az erős külső képpel rendelkező településen hogyan alakulnak ki, miként működnek a lokális identitás olyan összetevői, amelyeknek semmi kapcsolatuk nincsen a külső képpel, esetleg azzal éppen oppozícióban

állnak. Két megállapítást azonban mindenképpen megtehetünk. Az egyik az, hogy a külső kép és a falu világa külön életet él abban az értelemben, hogy a külső kép nem módosul a falu fontosabb történései függvényében. Tulajdonképpen nem is nagyon módosulhat, hiszen ezt a képet nem helybéliek alakították és nem is ők tartják fenn. A másik pedig, ha a falu életében olyan esemény történik, olyan változás áll be, amely a külső képpel ellentétben áll, akkor ez az eltérés a helyiek számára értelmezési gondot okoz. Mivel a külső képen nem áll módjukban változtatni, a disszonáns helyzet feloldására csak két lehetőség marad. Vagy megpróbálják a szóban forgó eseményt, változást befolyásolni, visszafogni, korlátok közé szorítani, vagy pedig igyekeznek nem venni róla tudomást. Ilyen probléma a cigány lakosság számszerű növekedésének és térbeli terjeszkedésének mai folyamata is.

Ez a folyamat – mint később látni fogjuk – a kilencvenes években nagyszámú és jelentős változást eredményezett a falu életében. A külső kép szerint azonban Korond „székely falu”, ahol ilyen problémák még csak föl sem vetődnek. A disszonáns helyzet abban is tetten érhető, hogy a helybéliek legszívesebben hallgatnak erről a kérdésről. Ha mégis válaszolnak a kérdésekre, akkor többnyire indulatosan a negatív példákat sorolják. Ez a magatartás végső soron szintén a távolságtartás egyik formája. A helyiek által is átvett, megkedvelt külső kép erős és merev szerkezete miatt az új helyzet egyszerűen nem kezelhető. A hallgatás és a végletesen negatív megnyilvánulások közti mezőben nem, vagy csak nagyon ritkán találunk a helyzet megértésére és kezelésére irányuló törekvéseket, stratégiákat.

Ez a helyzet nem csupán a kutatást nehezíti meg, hanem módszertani kérdéseket is felvet. Arra ösztönöz, hogy a lokális léptékű interetnikus viszonyok és találkozási események felszíni információinak számbavétele mellett arra is figyeljünk, amit az éppen soros gesztus, vélemény a cselekvők és megnyilatkozók számára ténylegesen is jelenthet. Íme egy szemléletes példa: magyar oldalon azt halljuk, hogy *„jó lenne egyszer az egészet (ti. a falubeli cigányokat) istenesen megrendezni, én tudnám, hogy mit kellene velük csinálni!”* Ez a kijelentés minden olyan skálán, amely az intoleranciát osztályozza, a lehető legmagasabb értéket kapja. A mondat hallatán és a metalingvisztikai elemek ismeretében csak azt mondhatjuk, hogy ez a kijelentés olyan rosszindulatú, a rasszizmus körébe sorolható megnyilatkozás, amellyel szemben már csak jogi eszközökkel lehet fellépni. Az is kérdéses, hogy ilyen kijelentéseket kutatónak illik-e egyáltalán idézni, vagy kisebbségjogi szakemberek és intézmények dolga-e, hogy ilyen kijelentések értelmezésével foglalkozzanak?

Elfogadva minden negatív értékelést, ami az idézett mondathoz (és sok-sok társához) kapcsolható, látnunk kell, hogy ez az intoleráns és rasszista kijelentés a vizsgált környezetben gyakori és teljesen hétköznapi jelenség, helybéliek meg sem ütköznek rajta. Egyelőre nem vezet a hétköznapi pragmatikus kapcsolatok átértékeléséhez vagy megváltoztatásához, s konfliktusokhoz

sem. Minden ilyen kijelentés egy adott esemény kontextusában nagyon is egyértelmű funkciót tölt be. Az idézett mondat egy családfő szájából hangzott el, olyan három-négy fős magyar csoportban, alkalmi megjegyzésként, ahol utalást tettek arra, hogy a beszélő személy közvetlen szomszédságába népes cigánycsalád költözött. A kijelentést tevő személy abban a helyzetben nem tett semmi egyebet, mint indulatait, az új szomszédsági helyzet számára kezelhetetlen állapotát egy káromkodással felérő mondatba (itt nem elemezhető gesztus- és arcjátékba, hangsúlyokba) sűrítette. Mivel az ő új helyzete a jelenlevők számára is ismert, nem csupán a gőzt engedte ki magából, hanem egyúttal elvégezte azt a gesztust is, amely révén a jelenlevők körében a magyar-cigány relációra vonatkozó közösségi tudás egy szelete – bizalmas körben – megerősítést nyert. Mindez nyilván semmit nem von le a kijelentés negatív és embertelen tartalmaiból. De azt látnunk kell, hogy egy ilyen kijelentésnek adott helyzetben mi a tényleges társadalmi funkciója, mit jelent azok számára, akik megteszik ezeket a kijelentéseket vagy részesei a kijelentést tartalmazó eseménynek.

A példaként idézett kijelentés a kutatás módszertani nehézségeire, buktatóira figyelmeztet. Ez különösen érvényes az általunk választott terepre, ahol az utóbbi években rendkívüli módon megnőtt az ilyen jellegű megnyilatkozások száma. A cigány lakosság számának senki által nem várt gyarapodása (ma már minden második újszülött gyerek a cigánysághoz tartozik), illetve a cigány lakosság többsikű térfoglalási gyakorlata egyre több ponton és egyre markánsabban kérdőjelezi meg a helyiek által is kedvelt külső kép érvényességét. *„Ez a falu nem az a falu, aminek mondják/mondjuk”* – magyar oldalon ez a mondat fejezi ki a kognitív disszonancia állapotát. A külső kép tartalmi, formai összetevői még érintetlenek és külső forgalmazók révén ez a kép még rendszeresen ismétlődik. A helyi elit kifele irányuló gesztusai is (publikációk, nyilatkozatok, rendezvények) többnyire a külső képet visszhangozzák. Elsősorban a múlttal törődnek. A falun belül azonban már elsősorban a falu jövőjével kapcsolatos kérdő- és felkiáltójelekkel találkozunk. A cigány lakosság oldalán mind a fizikai gyarapodás, mind pedig a térfoglalás nélkülözi a nyilvános prezentációt, s még az is nagyon ritka, hogy a cigánysághoz tartozók érdemben reflektáljanak erre a folyamatra. Bár a hétköznapi életvezetés síkján igen sok kisebb-nagyobb „ütközés” tapasztalható, egyelőre nyoma sincs annak, hogy „közösség versus közösség” helyzet tételesen megfogalmazódna. A cigányság oldalán különösen nem.

Tipikus identitásváltás előtti helyzet

A kutatás során a személyes részvételen alapuló megfigyelést, illetve a falu lakóival való nem interjúszerű információgyűjtést helyeztük előtérbe. Mód-

szertani szempontból fontos fogódzókat jelentettek a KAM keretében végzett korábbi vizsgálatok. A dokumentálódás terén nagy segítséget jelentett az, hogy a faluról sok írásos anyag jelent meg az utóbbi évtizedekben.¹

A településről röviden

A vizsgált település a Marosvásárhelyt Csíkszeredával összekötő, a Székelyföldet kelet-nyugat irányban átszelő útvonalon fekszik. Elsődleges vonzásközpontja mindig is a nem több mint egynapi járóföldre (25 km) lévő Székelyudvarhely volt. A város korábban megyeszékhelyként, később rajoni központként, 1968 után gazdasági központként játszott fontos szerepet a falu életében. A kistáji tagolódás szerint a falu a Sóvidékhez tartozik. Azonban azt lehet mondani – a Székelyföld sok más településéhez hasonlóan –, hogy a lokális identitás mindig sokkal fontosabb volt, mint a kistájhoz való tartozás, maga a „sóvidékiség” is jobbra csak „elit” termék.

A völgyben fekvő, halmaztelepülés jellegű falu első említése az 1333-as pápai tizedjegyzékben található. A település története, fejlődése a 19. századig nem mutat sajátos jegyeket. A 19. század második felétől azonban a környékbeli, nem a fő közlekedési útvonal mentén fekvő településekhez viszonyítva növekedésnek indul. Míg korábban a környező településeken volt virágzó fazekasság, később Korond került főszerepbe. A 20. század első évtizedeiben üzemek épülnek, új technológiák terjednek el, kiépül az „Árcsó fürdő”. Korond messzi földön híressé válik, s ez a folyamat a hatvanas évek második felétől teljeseedik ki igazán.²

A népszámlálási statisztikák adatai szerint Korond a nagyobb lélekszámú, magyar települések közé tartozik. A faluról alkotott külső képben más etnikumú lakosság nem jelenik meg. A település saját belső világában azonban a más etnikumú lakosság a 20. század folyamán igen jelentős szerepet kap. Jóval nagyobb, mint amit a számadatok mondanak. A zsidó és örmény családok (bár számuk csekély volt) nagyon sok visszaemlékezés és történet főszerplői. A román eredetű, több mint egy évszázada magyarrá vált családokra vonatkozóan már csak burkolt utalások formájában, különleges alkalmak esetén történik említés.³

---

1 Ezúton is köszönjük a községi intézmények vezetőinek segítőkész közreműködését.

2 Ennek elemei a következők: a romániai kerámiakereslet fellendülése, magyarországi turizmus fokozódása, évenkénti kerámiavásárok szervezése, a korondi kerámiának a kisebbségi kultúrába és ideológiába való bekerülése, a faluról alkotott külső kép kitermelődése.

3 Például, ha egy serdülőkorú gyerek olyasvalamit tesz, ami közösségi megítélés alá esik, akkor a szülők háta mögött nemritkán összesúgnak: „látszik, hogy a nagyapja/dédapja román volt”.

A cigány lakossággal foglalkozó szakmai elemzések mennyisége egyelőre csekély. Gazdag információs forrást jelent azonban a cigány lakossággal kapcsolatos élmények, történetek számban és spektrumban igen jelentős halmaza. E történetek egybehangzóan állítják, hogy a cigányok száma a századelőn igen csekély volt. Külön beszélnek a házi cigányokról, akik *„szegények voltak, seprűt, kosarat, kefét kötöttek... segítettek ezt-azt... osztán örökké kértek valamit...”* A sátoros cigányok külön laktak, nem keveredtek a házi cigányokkal, *„aszt mondják, hogy régebben sátorokban laktak, azért nevezik sátorosoknak... én ezt már nem értem, amire én emlékszem, akkor ugye mesterséget folytattak... ilyen egyszerűbb kovácmesterséget, pléhből mindent megcsináltak, jártak másfelé is... osztán ahogy építkezni kezdtek az emberek ugye csináltak csatornát, mindenféle ilyesmit... ezek mindig csapatba jártak, nem magányosan így házról házra, mint a házi cigányok, ugye pénzük es volt, a cigány nyelvet is jobban tartották, az öltözetük is cigányosabb, most is az...”*

A vándorcigányokhoz szintén sok emlék, sok történet kapcsolódik. A falu szélén telepedtek meg, *„ha jöttek, akkor hamar híre ment a faluba... az emberek mindent zártak bé, mert loptak ... loptak el mindent. ... Féltünk tőlük... kicsi leánka voltam, úgy féltünk, azt mondták, hogy elvisznek, elviszük a gyermeket, inkább a kerten mentünk, hogy ne találkozzunk velük, hogy tudjunk messze kikerülni úgy féltünk...”*

Az együttélés történeti megközelítésben

A történetek, elbeszélések nyomán viszonylag könnyen restaurálható a mai cigány–magyar kapcsolat 20. századi előtörténete. A témával foglalkozó, széleskörű helyismerettel rendelkező kutató szerint⁴ a cigányok csak a 20. század elején költöztek be a faluvégeken épített faházakba. Korábban az állatcsordák által használt határrészekeken laktak („nyomáshatár”), esetenként a téli időszakra bérbe vettek egy-egy üresen álló falusi házat. Az ezt megelőző időszakról nincsen értékelhető adat, a cigány adatközlők szerint: *„Úgy hallottam gyermekkoromban apáméktól, hogy a sátoros cigányok a tatárjáráskor érkeztek erre a tájra. A tatár csapatok után jöttek, nyílhegyeket és lópatkókat kovácsoltak, lovakat patkoltak. A tatárok visszavonulásakor a cigányok itt maradtak...”*⁵

A cigány lakosság és a magyar lakosság közti viszonyt egészen a nyolcvanas évekig az jellemzi, hogy a cigány személyek és családok teljes mértékben beépültek a magyar lakosság által kialakított helyi kollektív tudásba. Minden

---

4 István, 2000

5 idézi István, 2000. 123.

cigány családfőről tudták, hogy mikor, hogyan költözött be a felvégre, mivel foglalkozik, ki a felesége, mekkora a családja. Ugyanakkor azt is számon tartották, hogy a faluban melyik magyar családdal van gyakoribb kapcsolata. Hátrázott közösségi tudás fogalmazódott meg arról, hogy a falu értékrendje szerint mennyire megbízható, mennyire szeret, vagy nem szeret dolgozni, „mire lehet használni”. Ez a kollektív kép családfőcentrikus, a házastársat már sokan csak úgy ismerték és úgy szólították meg, mint feleséget: „*Te kinek a felesége vagy?*”, „*Itt járt a Gábor T. felesége*” stb. Keresztneveiket jobban ismerték a magyar családok nőtagjai, különösen akkor, ha a szóban forgó cigánycsalád rendszeresen járt a házhoz. A gyereket, fiatalokat csak a cigány családfő neve alapján azonosították.

Bár a foglalkozás, az életmód, a magyar lakossággal kialakított kapcsolatokban a házi cigányok és a sátorosok lényegesen különböztek egymástól, a magyar–cigány viszonyban magyar részről a fentebb jelzett egységes viszonyulás megmaradt és szerkezetében hasonló volt. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a házi cigányokról kialakított helyi közösségi tudás tartalmában gazdagabb és részletesebb volt. Ennek oka a két cigánycsoport eltérő életmódjában keresendő. A házi cigányok magyar nyelven beszéltek, inkább külön családként éltek, mint közösségben. Hátrányosabb gazdasági helyzetük és foglalkozásuk révén a magyar családokkal sűrűbb és egyénibb kapcsolatot alakítottak ki. Jobban rászorultak az adományokra, mint a sátoros cigányok, többször jártak a magyar családokhoz, illetve a magyar családok egy részéhez rendszeresen. Azt is lehetne mondani, hogy egyféle „kliensi viszonyt” alakítottak ki.⁶ Ez a személyesebb és sűrűbb kapcsolatot, nagyobb érintkezési felületet, több beszélgetési alkalmat teremtett, s ennek nyomán a szóban forgó cigány személy/család gazdagabb tartalommal került bele a falu közös tudásába. Nem volt ritka a hosszás beszélgetés sem, amely abból állt, hogy a cigány férfi/nő órákig állt az ajtó mellett (nem ültették le), s a bent dolgozó háziaknak órákig beszélt mindenféle dologról, ami vele történt, vagy amit fontosnak tartott. Ezek a találkozások mindig tartalmaztak valamilyen tranzakció-kísérletet – a cigányok mindig kínáltak megvételre valamit, általuk készített eszközt vagy munkavégzésre vállalkoztak –, ezt a háziak rendszerint visszautasították, de elmenés előtt kaptak valamennyi élelmiszert, használt ruhát. A házi cigányokkal kialakított kapcsolat így az évek során személyes jellegűvé, bizalmas kapcsolattá vált, a cigány családfők pedig a falu közös tudásában emblematikus figurákká váltak. Szurok Sándor, Hargas Máté, Gábor Tócsi és mások jól ismert, senki mással össze nem téveszthető, karakterisztikus szereplői a falu életének. Ez a szerep ugyanakkor

---

6 Például: ha seprűt kellett vásárolni, akkor megvárták, amíg az ismerős cigány jött, vagy szóltak neki, hogy hozzon seprűt, mástól nem vásároltak. Ha élelmiszervelesleg adódott, amit a cigány-családnak szántak, akkor megvárták, amíg a megszokott ügyfél jött, és annak adták oda.

hangsúlyozottan marginális szerep. Ezek a személyek/családok nem a „mi” világához tartoznak, hanem személyként, családként, „te”-ként helyezkednek el, közvetlenül a „mi” világ peremén.

A sátoros cigányok esetében a kapcsolat szerkezetében hasonló. Azonban a sátoros cigányok hangsúlyozottabban közösségi életet éltek, más falvakban, más vidékeken is megfordultak, jóval kevesebb személyi kapcsolódási felületük volt a magyar családokkal, a kialakított kapcsolatok kevesebb személyes elemet és több formális összetevőt tartalmaztak. Ennek köszönhetően a házi cigány családfők mindegyike „emblematisz figurává” vált, míg a sátoros cigányok körében az ilyen személyek száma kisebb volt.

A magyar–cigány szerkezeti viszonyoknak ez a modellje a térhasználat, a társadalmi kapcsolatok, az intézményekhez való viszonyulás szintjén is kimutatható. Ezekben az évtizedekben a cigány lakosság mindvégig ugyanazokon a falurészekeken lakik: Sóré utca, Ölves utca, Malom utca vége, Dió utca vége, Temető utca vége, Sárosvápa. Egyetlen népesebb család lakik szimbolikusan fölértékelt helyen, ennek a családnak foglalkozása, viselkedése, öltözete teljesen eltér a többi cigánycsaládtól. A periférikus és erőteljesen aszimmetrikus helyzet nem csupán a térhasználatban, hanem a társadalmi kapcsolatok szintjén is évtizedekig stabil marad. A kapcsolattartás arra a helyzetre szorítkozik, amikor a cigánysághoz tartozó személy belép a magyar család portájára. Nyilvános térben a magyar félhez tartozók legfeljebb csak a cigányok köszönését fogadják, de nem állnak le velük beszélgetni, nem jelennek meg közös társaságban. Nem alakulnak ki magyar–cigány szociális kapcsolatok, s maga a területális kapcsolat is (pl. szomszédság) alárendelt helyzetbe hozza az ilyen helyzetbe került magyar családot. Az informális kapcsolatok síkján a magyar–cigány kapcsolat tulajdonképpen elég markánsan szabályozott. Erre utal nyilván a házassági, komasági, baráti kapcsolatok hiánya, de még inkább az a tény, hogy a magyar–cigány kapcsolattartásnak van egyetlen jól behatárolt területe (cigányok belépése a magyar családhoz). Az aszimmetria ezen a centrumban álló kapcsolatformán belül is jól kimutatható: nem ültetik le, párbeszéd nem alakul ki, a tranzakció rendszerint egyirányú stb. Ezek a találkozási események szolgáltatják a nyersanyagot ahhoz a közösségi tudáshoz, amelyet a falu lakossága minden cigány családfőről vagy családról a maga számára kialakít. Ezen a kapcsolattípuson túl azonban a magyar és a cigány fél „elmege egymás mellett”. Ami a családi térben történő kiemelt kapcsolaton kívül történik, abból már nagyon kevés kerül bele a falu közös tudásába (pl. haláleset, házasság, építkezés).

Az egymás mellett élést egész sor tényező jelzi. A cigányoknak a nyilvános térben, az intézményekben való megjelenése sokkal visszafogottabb, ritkább, mint a magyaroké. Néhány cigánygyerek a hatvanas évektől iskolába kezd járni, de rendszerint csak két-három osztályt végeznek el. A hetvenes évektől már évente 15-20-ra tehető a beiskolázott cigány gyerekek száma, de néhány

év alatt lemorzsolódnak. A faluról készített írott, elektronikus anyagokban (ezek száma a hetvenes évektől, a kerámiaipar felfutásától kezdődően ugrás-szerűen megnövekszik) a cigányok sehol nem fordulnak elő. A mentális távolság is végig megmarad. Sokan elmesélik, hogy cigány házagnál járva megkínálták valamivel, vagy az illető részt vett cigány lakodalmi ebéden, halotti toron, de sem italt, sem ételt „nem bírt abban a környezetben elfogyasztani”. A nyilvános térben való hangos viselkedés, a higiénia terén felhozható kifogások mind-mind alapanyagot szolgáltatnak a mentális síkon életben tartott aszimmetriához. Az erőteljes mentális, térbeli és relációs marginalizálás sajátos modus vivendit alakított ki, amelyet egészen a nyolcvanas évekig mindkét oldal elfogadott. Elfogadott abban az értelemben, hogy a magyar oldal nem fokozta sem fizikai korlátozásokkal, sem nyelvi/szimbolikus manőverekkel ezt az aszimmetriát, a cigány oldal pedig nem tett olyan lépéseket, amelyek a „lenti” pozíció megváltoztatására utaltak volna.

Ezért azt lehet mondani, hogy a cigányság számának folyamatos gyarapodása, a faluvégi cigánytelepek fokozatos bővülése ellenére ez a marginalitásra, erőteljes aszimmetriára alapozó szerkezeti viszony a nyolcvanas évekig jelentősebb szerkezeti változások nélkül fennmaradt. Az egymás mellett élésnek ez a modellje tulajdonképpen párhuzamos életvilágok meglétét, egymástól független alakulását jelenti. Az egymás közelében élés, a magas fokon formalizált kapcsolatrendszer alkalmas arra, hogy mindkét oldalon „anyagot” kínáljon a saját életvilág építéséhez, de a két külön szálon futó építkezés nincsen szerkezeti kapcsolatban egymással, nem egymásra reflektálva, egymásra építkezve változik. A falun belül a magyar és a cigány lakosság által kitermelt két életvilág fogaskerékszerűen kapcsolódik egymáshoz. Egymásba kapaszkodnak, együtt forognak, de ugyanakkor két különálló egységet képeznek. Ez a rendszer nem tartalmaz közeledési, távolodási trendeket, nincsen átlépés az egyik világból a másikba. Nem véletlen, hogy ez a rendszer a vizsgált faluban nem eredményezett kimutatható egyéni asszimilációs törekvéseket, de nem eredményezett komolyabb konfliktusokat sem. Az 1960-as évek előtt a cigányság viszonylag alacsony száma, az 1970-es évektől kezdődően pedig a romániai társadalmi szerkezet működésének szigorú kontrollja⁷ biztosította ennek a lokális marginalizáción és erőteljes aszimmetrián alapuló szerkezeti viszonynak a tartósságát.

Mindehhez kétségkívül hozzájárult az is, hogy a cigány lakosság mint társadalmi probléma hivatalosan nem is létezett. Senkinek nem okozott gondot például az, hogy a szocialista iparfejlesztés időszakában a társadalmi mobilitás csatornáit a cigányok számára csak elvi síkon voltak hozzáférhetőek. A kötelező tízosztályos oktatás követelménye is csak hallgatólagosan vonatkozott

---

7 Például vagyonellenőrzés, fogyasztási javak hiánya, a mozgás ellenőrzése és korlátozása stb.

a cigány iskolaköteles gyerekekre. Az általunk vizsgált régióban az ötödik osztály után statisztikai kozmetikázással oldották meg a cigány tanulók gyakorlatilag teljes távolmaradását. A hetvenes évek végén nem volt ritka az a gyakorlat, hogy az évharmad során egy napra behozott cigány tanulónak minden tantárgyból átmenő jegyet kellett adni.

A kapcsolatok rendszere napjainkban

A következőkben röviden áttekintjük az 1989-es társadalmi változás nyomán kialakult helyzetet. Ennek az évtizednek, amint a bevezető részben is jeleztük, alapvető jellemzője a magyar–cigány viszony kétértelmű jellege. Miközben a kapcsolatok felszínén csak viszonylag kevés változás mutatható ki, s nagy vonalakban megmaradt a korábbi évtizedek szerkezeti modellje, a mélyben rendkívül erőteljes, sok konfrontációval járó változás zajlik. Először áttekintjük a kapcsolatok felszíni szerkezetét, majd második lépésben elemezzük a változás lényegesebb összetevőit.

A kapcsolatok világa

A magyar–cigány kapcsolatok számát alapvetően meghatározza az a tény, hogy a falun belül a cigányság száma és aránya folyamatosan növekszik. A reláció megváltozásának demográfiai összetevője ma már a falun belül, a magyar lakosság számára is állandóan a figyelem előterében van. A közbeszéd szintjén ez a változás tömör, lakonikus, de ugyanakkor negatív jövőképet sugalló mondatokban fogalmazódik meg: „*a cigányok elfoglalják a falut*”, „*itt maholnap több lesz a cigány, mint a magyar*”, „*még tíz év sem kell, s Korond cigány falu lesz*” stb. A cigány lakosság számának és arányának gyarapodása kétféle okra vezethető vissza. Egyrészt a cigányság körében a természetes szaporulat folyamatosan magas.⁸ Magyar oldalon viszont egyre kevesebb gyereket vállalnak, ugyanakkor a magyarországi vendégmunka és más hatások eredményeként a családalapítások és az első szülések időhatára 5-8 évvel is kitolódott. E folyamatok eredményeként a születő gyerekek fele ma már cigány. Természetesen számolni kell a cigány lakosság esetében újabb és újabb beköltözésekkel is. A korondi cigányság egyes csoportjainak fontos rokoni kapcsolatainak.⁹ A beköltözések száma nem pontosan ismert, vélhetően a 2001-es romániai népszámlálás ad megközelítőleg pontos képet. A magyar

---

8 A családtervezés alig néhány családnál mutatható ki, ugyanakkor az abortuszt elutasítják.

9 Különösen a Maros megyei Nyárádmunte cigány lakossága fontos ebből a szempontból.

lakosság ugyanakkor elköltözések miatt is csökken. Bár ezek a migrációs folyamatok egyelőre nem jelentősek, a cigány betelepülések és a magyar elköltözések együttes hatása idővel fontos tényezővé válhat.

A demográfiai arányok változása mellett a térhasználat módosulásai jelentik a másik fontos újdonságot. Ennek a folyamatnak több összetevője van. Egyrészt folyamatosan bővülnek, növekednek azok az utcarészek, amelyekben cigányok laktak. Az eddig is általuk lakott területeken újabb és újabb házak épülnek, ugyanakkor a szabad területek fele (kifele) is építkeznek. A kereskedők, a valutázók anyagi gyarapodása folytán megjelent a befele terjeszkedés jelensége is. Megvásárolják azokat a házakat, amelyek az általuk lakott terület közvetlen szomszédságában vannak, s így a falu belső, szimbolikusan fölértékelt területei fele közelednek. A leglényegesebb változás azonban az, hogy megvásárolnak a falu belterületén eladó házakat, függetlenül attól, hogy az közel van-e az eddigi lakóhelyhez. Ezzel szomszédsági kapcsolatba kerülnek sok olyan magyar családdal, amely az elmúlt évtizedekben föl sem tétélezte, hogy valaha cigány szomszédai lesznek. Bár e folyamat ellen a magyar családok többféleképpen próbálnak védekezni, néhány esetben a piacgazdaság szabályai győznek. A magyar lakosság számára már néhány ilyen eset is igen komoly kihívást jelent.

A térhasználat módosulása abban is tetten érhető, hogy ma már a cigányok sokkal többet tartózkodnak a falu nyilvános terében, mint korábban, s mindezt a korábbi magatartásokhoz viszonyítva sokkal fölszabadultabban teszik. Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy a saját szűkebb lakóterükre jellemző mozgást, hangnemet, beszédmódot mintegy kihozzák, kitelepítik a falu nyilvános terébe. Üzletben, községházán, iskolában, autóbussz megállóban, alkalmi elárusítóhelyeken, vendéglőben – ha csoportosan jelennek meg – ugyanezt a gyakorlatot követik. Míg korábban falusi adminisztratív vezető, rendőr vagy akár utcai járókelő is rájuk szólt és rendreutasította őket, ma már senki nem tesz ilyent. Ez a térhasználat a falu magyar lakói szemében erőteljes cigány „mi” reprezentációnak minősül, és – az adatközlők bevallása szerint – rendkívül zavaró. Jellemző, hogy erre a térfoglalási gyakorlatra a falu magyar lakói sok esetben a kapuk bezárásával, a magyar családokhoz egyéni leg betérők kitiltásával válaszolnak, nyilvános térben pedig a cigánycsoport elkerülését választják.

Az informális kapcsolatok rendjében szintén kimutatható néhány, hosszabb távon lényegesnek mutakozó változás. A területi (szomszédsági) kapcsolatok most is előítéletekkel és kisebb konfliktusokkal terheltek. Egy magyar család ma is szégyelli, ha cigány szomszédai vannak. Az egy-egy magyar családhoz rendszeres szolgáltatásokkal vagy „látogatásokkal” kapcsolódó cigány személy vagy család ma már igen ritka. Nem tapasztalható a baráti, szociális kapcsolatok térhódítása sem. Az elmúlt tíz év alatt a faluban három cigány–magyar vegyes házasság jött létre. Ebből kettő úgy mond „megmagya-

rázható” a falu magyar lakossága szemében. Idősebb, élettársat nem találó személyek a főszereplők, s ehhez megengedő értékelések kapcsolódnak. Igen nagy megbotránkozást okozott azonban az első olyan eset, amelyben fiatalok kötöttek házasságot, s már gyerekük is van. Ezt az eseményt mind a mai napig nem sikerült megnyugtató módon értelmezni. A gazdasági jellegű kapcsolatok szintén változtak. A gazdagabb cigánycsalád ma már a falun belül olyan vásárló vagy megrendelő, akit – cigány voltától függetlenül – komolyan kell venni. Erősödött a kerámiakereskedelemmel foglalkozó cigánycsaládok helyzete is, akik a csak termeléssel foglalkozó magyar családoktól felvásárolják a kerámiát.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az informális kapcsolatok terén csak néhány változás van, de azok nagy figyelmet keltenek, és nehezen illeszthetők az elmúlt évtizedek gyakorlatához. Ezért minden olyan esetben, amikor a magyar fél egy ilyen rendhagyó kapcsolatba lép, vagy ilyen kapcsolatról beszél, akkor igazolásba, magyarázkodásba, értelmezésbe bonyolódik. Ez a gesztus jelzi, hogy magyar oldalon ezek a jelenségek nem természetesek, a „szokatlan” helyzeteket utólag a helyükre kell rakni. Az informális kapcsolatok rendszere szerkezetében még nem változott, de vannak korábban soha nem tapasztalt új variánsok, s ezek a magyar félnek – a csekély szám ellenére – sok gondot okoznak. Mindeközben a személyi alapú, magas fokon formalizált aszimmetrikus találkozási események (ld. cigányok rendszeres bejárása magyar családokhoz) egyre jobban háttérbe szorulnak.

Az intézményekhez való viszonyban a változások hasonlóak. A cigányság továbbra sem vesz részt a falu nyilvános eseményeiben, legfeljebb passzív szemlélőként. Az ünnepek, az emlékhelyek, a rendezvények, az intézmények – mintegy hallgatólagosan – a magyar félhez tartoznak. Népszámláláskor a cigány lakosság több mint kétharmada magyar nemzetiségűnek vallotta magát,¹⁰ parlamenti képviselők választásakor rendszerint az RMDSZ-re szavaz. A helyi politikába csak a polgármesterek választásakor szól bele, de akkor is főleg a személyi lobbyk mentén. A faluban a cigányságnak politikai, kulturális, szociális vagy más jellegű érdekképviselete nincsen, a cigánycsaládok egyenként állnak szembe a hivatalokkal, azok képviselőivel. A hivatalok képviselői szerint a cigánysággal való kapcsolat korrekt, úgymond nincsenek komolyabb problémák. A helyi tanács által behajtandó adók és más kötelezettségek, az egyház által igényelt hozzájárulások fizetésében vannak gondok, de a vezetők többnyire azt a taktikát alkalmazzák, hogy *„fizetnek majd, amikor ránk szorulnak”*. Az orvos, a rendőr ugyancsak úgy véli, hogy nincsenek komolyabb problémák, de ugyanakkor legyintenek egyet. Ami annyit tesz, hogy a dolgok úgy folynak, mint korábban, nincs mit tenni, *„ezek ilyenek”, „ne okozzanak nagy bajt, s akkor minden rendben van”*.

---

10 Vagy annak írták be?

Megváltozott az iskolával szembeni viszony. Néhány éve a cigány gyerekek részére külön osztály működik. Az első csoport négy évet járt iskolába, a jelenlegi második hullám már kevésbé sikeres. Megyei szinten több ilyen ún. speciális osztály is működik. A megyei tanfelügyelőségen külön szakember foglalkozik ezzel a területtel. Különbözőbb program, koncepció nincsen ebben az esetben sem. A cigány osztályok létrehozása tulajdonképpen egyfajta helyzetkezelési kényszer. Ily módon kezelhető az, hogy a cigány gyerekek nem járnak óvodába, és az első osztályban igen sok hiányt kell pótolni, ugyanakkor az iskolát rendszerint többhetes késéssel kezdik, mert a család késő ősszel kerül vissza a faluba stb., stb. Egyelőre nincsen jele annak, hogy a cigány osztályok létrehozása javítaná a cigány gyerekek továbbtanulási esélyeit. Ezt a változást is olyan elemként kell kezelnünk, amely lényeges módosulásnak látszik az 1989 előtti állapotokhoz képest, ugyanakkor egyelőre még nincs szerkezeti jellegű következménye.

Ha a magyar–cigány viszonyrendszer egészét nézzük, akkor a felszíni jegek alapján azt kell mondanunk, hogy a néhol nagyon is lényegesnek mutatózó változások ellenére a magyar és a cigány életvilág közti kapcsolat szerkezetében nem módosult. Egyre több szokatlan, új helyzet, „szabályszegés” van, de a két szerkezet közti fogaskerékszerű kapcsolódás, a két közösség külön élete megmaradt. Ezt látszik erősíteni az is, hogy a helyi nyilvánosság és intézményrendszer továbbra is kizárólag a magyar lakosság „terméke”, a cigányság mintha nem is próbálkozna semmiféle közéleti/politikai artikulációval, intézményteremtéssel, érdekérvényesítési formával.

Bár a fizikai tér használatában a cigányok terjeszkedése okán egyre több a konfliktushelyzet, a helyi közélet felosztása nem téma, mert erre a cigányság egyelőre nem formál igényt. Nyilván a cigány lakosságnak megvan a maga belső intézményrendszere, a maga belső társadalmi nyilvánossága (több is, hiszen az egyes cigánycsoportok ma is meglehetősen külön élnek). A magyar és a cigány aspirációk azonban ezen a téren nem ütköznek, hanem elmennek egymás mellett. Úgy tűnik, mintha a cigányok számára nem lenne fontos a falu intézményrendszere, a magyar lakosság mintha nem is venne tudomást arról, hogy a cigányoknak saját intézményeik vannak. Bár a két életvilág fizikai értelemben már időnként ütközik, sérti egymás érdekeit, a közéleti/szimbolikus szférák elmennek egymás mellett. Az interetnikus kapcsolatokkal foglalkozó vizsgálatok tanúsága szerint komolyabb konfliktusokra akkor kerül sor, amikor az egyetlen legitimnek érzett szimbolikus/közéleti szférát etnikai alapon próbálják elosztani, vagy ha egymás vélt vagy valós érdeke ellenében a birtoklást érvényesíteni.

Jogos a kérdés: mi van a felszín mögött? Egy idilli strukturális béke, vagy készülő belső változás, úgymond potenciális konfliktus? Tapasztalataink szerint a kérdések megválaszolásához három fontos tendenciát kell alaposan elemezni és ezek várható összhatását mérlegelni.

Ha a magyar lakosság magatartását, beszédmódját, bizalmas beszédhelyzetekben rögzíthető megnyilatkozásait vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy magyar szemszögből nézve a magyar–cigány viszony teljes átalakulásban van, és ez a teljes átalakulás a falu magyar lakosai számára kiemelten fontos témát, komoly gondot jelent. Egyes interjúalanyok megfogalmazása szerint egyszerűen „veszélyhelyzet” van. Amikor bizalmas beszédhelyzetekben ilyen és ehhez hasonló értékelések elhangzanak, akkor a jelenlévők mindig egyetértenek a nyilatkozó személlyel. Sőt, szavakkal és gesztusokkal rendszerint túllicitálják az éppen elhangzó kijelentést.

A kutató számára azonban elég nehezen érhetőek el ezek a vélemények és magatartások, s ennek két oka is van. Az egyik okról már a bevezetőben is szó esett.

A média és az elit által fenntartott „külső képben” a cigányok egyszerűen nem szerepelnek, s természetesen a cigány–magyar viszony mai változásai sem. Mivel a falu lakosai ezt a „külső képet” általában fontosnak tartják, kívülről érkező személynek nem szívesen beszélnek a cigányokról, s ha igen, akkor a mai helyzetre vonatkozóan kitérő, általános jellegű válaszokat adnak: *„nincsen baj velük”, „hát ugye vegyes a falu, nekik is kell valami hely”, „nekem semmi bajom velük”, „sokat jönnek-mennek, sokan vannak, ugye mások, mint a magyarok, zajosabbak, de eddig nem csináltak semmi nagy bajt”, „akik ide bejárnak, azok rendesek, köszönnek, megmondják, hogy mi a bajuk, s mennek el...”* stb. Ezekkel a megnyilatkozásokkal mintegy eltakarják az egész ügyet. Ha sikerül a fentebb említett általános vélemények mögé pillantani, akkor azt tapasztaljuk, hogy a megváltozott cigány–magyar viszonyra vonatkozó kijelentések rendkívül expresszívek, érzelmileg terheltek, utalásos jellegűek, rövid terjedelműek, ugyanakkor nagyon kifejező gesztusok, hangsúlyok és arckifejezések kísérik. Jól érzékelhető, hogy minden kijelentés és gesztus mögött felgyülemlett személyes tapasztalat és mondanivaló van. Ezek a megnyilatkozások – néhány kivételtől eltekintve – negatív tartalmúak. Meggyőződésünk, hogy a cigány–magyar reláció változását első sorban nem az ilyen helyzetekben megfogalmazódó negatív tartalmú kijelentések és értékelések hordozzák, hanem sokkal inkább a megnyilatkozásoknak ez az „izgatott” állapotot hordozó formája. A cigányokkal kapcsolatos beszédeseeményekben nyoma sincs annak a kiegyensúlyozottságnak, nyugalomnak, kimért és normatív véleménymondásnak, amely – személyes tapasztalataink szerint – ezt a terepet a változás előtti évtizedekben jellemezte. A vélemények és értékelések korábban sem voltak pozitív tartalmúak. De mindezzel együtt azt jelezték, hogy magyar oldalról nézve „rend van”, a magyar és a cigány fél egyaránt a neki megfelelő helyen van. A mai beszédeseemények ennek az ellenkezőjét üzenik. Kétségtelen, hogy mindez még nem több, mint egyfajta

kollektív jellegű mentális „izgalmi állapot”, a helyzet kezelhetetlenségének érzete.

Nagyon közel kell félni a falu belső világához azért, hogy pontosan megfogalmazzhassuk, és rangsorba állíthassuk azokat a konkrét tartalmakat, amelyek a magyar oldalt zavarják. E kutatás keretében szerzett tapasztalatok alapján ennek a feladatnak az elvégzésére nem vállalkozhatunk. Jóval több személlyel kell bizalmas kapcsolatot teremteni, jóval több, a helyi közösségi tudásba beépült, ma már csak utalásokkal jelzett eseményt kellene ismerni mindehhez. Az azonban biztosra vehető, hogy a cigányok létszámának gyarapodása (értsd: a „tömegszerűség érzete”), a családi, személyi megismerés és számontartás lehetőségének elvesztése, a cigány családok egy részénél a fogyasztás látványos növekedése (házépítés, autó, vásárlások), a nyilvános tér használatának minden egyes változási formája erőteljes kihívást jelent a magyar fél számára. Azt is bizonyítottnak vehetjük, hogy az expresszív utalásos megnyilatkozások és értékelések felfokozzák és eltúlozzák azokat az eseti negatív mozzanatokat, amelyek egyértelműen a cigányokhoz kapcsolhatók (hangos viselkedés, erőszakosság, lopás stb.). Egy-egy ilyen mai esemény sokkal nagyobb visszhangot kap, és sokkal nagyobb általánosítást von maga után, mint a szerkezeti viszony változása előtti időszakban.¹¹

A fentiek összefoglalásaként azt mondhatjuk, hogy a bizalmas beszédesemények tanúsága alapján a cigány–magyar reláció változása a magyar oldalon zavart, félelmet, ugyanakkor fokozott figyelmet kelt. Mindez gyakori, rövid időtartamú, expresszív, elutasító megnyilatkozásokban fejeződik ki. Az új helyzet nyelvi-szimbolikus kezelése átmeneti, „kaotikus” állapotban van. Nem tapasztaltuk azt, hogy ennek a nyelvi/szimbolikus kezelésmódnak – amely a maga során igen sok negatív minősítést termel a cigányokról – a mindennapi kapcsolatok síkján valamilyen konkrétabb cselekvés orientáló vagy cselekvésszervező szerepe lenne. A megváltozott helyzet nyelvi-szimbolikus kezelése a helyi magyar életvilág keretein belül marad. Ugyanakkor egyelőre nem találni nyomát sem az olyan hivatalos, adminisztratív jellegű korlátozó intézkedéseknek sem, amelyeket a helyi intézményeket vezető magyar szereplők léptettek volna életbe.

Az eddig elmondottak alapján úgy látszik, hogy a magyar és cigány közösség – az elmúlt évtizedek gyakorlatát követve – továbbra is megpróbál egymás mellett élni. A két világ között kevés az olyan kapcsolat, amely a jelenben vagy a jövőben az egyik csoportból a másikba való átlépést, vagy köztes pozíciók kialakulását támogatná. Az elhatárolódási törekvések mentális síkon továbbra is erősek, ugyanakkor a kooperációs felületek mentén is erősebb az elhatárolás.

---

11 Egy jellemző eset: fiatal cigány férfi kér néhány kiló krumplit, jelezve, hogy fizetne is érte. A magyar családfő jóformán meg sem hallgatja a kérést: – Eredj, menj el, ott táncoltok a bolt előtt örökké, inkább dolgozzatok...! – Én nem táncoltam ... – Ha nem te, akkor a többiek... Eredj ki innen, de hamar...!

lódási, távolságtartási igyekezet, mint a határok átlépése vagy azok időszaki feloldása.

Ebben a stabilnak látszó szerkezeti viszonyban azonban bekövetkezett egy olyan változás, amely feltétlenül figyelmet érdemel. Ennek lényege az, hogy a találkozási helyzetek és a mentális kapcsolatok személyes tartalmai az utóbbi időszakban általánosabb összetevőkkel cserélődnek ki. Legegyszerűbb példa az, hogy magyar oldalon találkozási helyzetben a „te” helyét elfoglalja a „ti”, a cigányokról való beszédben és gondolkodásban pedig a konkrét személyről, családról az „ők”-re kerül a hangsúly. Ez a változás nyilván kapcsolatban lehet azzal, hogy a cigányoknak a magyar családokhoz való személyes kapcsolódásai számban és tartalomban leépültek, ugyanakkor a cigányság száma oly mértékben gyarapodott, hogy a magyar közösség kollektív tudása egyenként/családként már nem tudja kezelni őket. Az sem mellékes, hogy a cigány családok élete a szabad lakhelyváltás, a külföldi utazások és a foglalkozási szerkezetváltás okán ma már valóban nem nyomon követhető.

Ha összehasonlítjuk a korábbi évtizedek gyakorlatát a maival, akkor az alábbiakat mondhatjuk: a faluban kezdetben kevés cigány család élt, mindegyik belekerült a falu közösségi tudásába. Ennek csatornáját a családokhoz fűződő kapcsolat jelentette. Ez volt a „te” korszak.

Az utóbbi évtizedben a változások okán (számbeli gyarapodás, a tevékenység diverzifikációja, belső és külső migráció) már nem lehet belelátni a cigány családok életébe, hiányoznak azok a családi szintű kapcsolatok, amelyekben a cigányok a saját életvitelüket megmutatták a magyar félnek. Ez már a „ti” korszak. A közösségi tudásban a „ti”-ről való tudás és beszélés, azaz az „egy tömbben” való kezelés gyakorlata kapja a nagyobb szerepet.

A cigány oldal szintén érzékeli ezt a változást. Sokan ma is szeretnék fenntartani a kapcsolat személyes jellegét, belekerülni a közös tudásba. Ragaszkodnak az egyéni marginális szerephez. Ez inkább a házi cigányokat jellemzi, azokat, akik még mindig rá vannak szorulva a magyar lakosság alkalmi segítségére, adományaira. Azonban sokkal többen vannak, akik már cigány oldalon is saját világukra koncentrálnak, s nem is törődnek azzal, hogy magyar oldalon legyen róluk személyes kép. Kilépnek az egyéni marginális szerepből, s ily módon egyfajta kollektív marginális szerepbe kerülnek.

E folyamat tartalma az, hogy a cigány és a magyar közösség kapcsolata a korábbinál nagyobb mértékben etnicizálódik. Ez szerkezeti távolodást jelent akkor is, ha van már néhány vegyes házasság, ha vannak pragmatikus gazdasági kapcsolatok, ha a fizikai tér beélésében a merev határok oldódni látszanak. E folyamat kapcsán azt is ki kell emelnünk, hogy a romániai magyar közéletben¹² a cigány téma gyakorlatilag meg sem jelenik. A romániai magyar

---

12 Mint vonatkoztatási keret a helyi magyar lakosság számára ez a fontosabb, és nem a romániai román társadalmi nyilvánosság.

társadalmi nyilvánosság a cigányok helyzetét, a magyarokhoz való viszonyát nem tematizálja oly módon, mint például a magyarországi társadalmi nyilvánosság. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált faluban a magyar–cigány reláció etnicizációja elsősorban endogén fejlemény, belső forrásokból táplálkozik. A kutatás és problémakezelés számára ez a tény különösen fontos lehet.

Nem feladatunk az, hogy mérlegeljük ennek az endogén forrásokból táplálkozó etnicizációnak a várható következményeit. Magát a folyamatot a cigány lakosság nagy többsége elfogadja. Ez azonban egyelőre passzív szerep. Nem törekszik arra, hogy az etnicitást hangsúlyozó saját intézményteremtéssel, a helyi társadalmi nyilvánosságban való szerepvállalással a maga részéről fokozza ezt az etnikai távolodási folyamatot. A cigány félnek is van nyilván saját „intézménye”, komoly kisegyházi szerveződést jelent körükben, de ezek a kísérletek és törekvések a saját életvilág keretein belül maradnak. Amikor a cigányok oldalán az etnicizáció aktív szerepvállalással párosul, ez teljesen új helyzetet jelent. Jelen pillanatban azonban azt kell megvizsgálnunk, hogy miként éli meg a jelenlegi helyzetet maga a cigány fél.

A tanulmány egyes fejezeteiben többször utaltunk arra, hogy a cigányok nincsenek jelen a falu társadalmi nyilvánosságában, nem vesznek részt az intézmények működtetésében, s egyelőre nem próbálkoznak olyan saját intézmények létrehozásával, amelyek nyíltan vagy burkoltan a lokális társadalmi nyilvánosság etnikai alapon való felosztására irányulnának. Mindennek nincsen hagyománya, előzménye az általunk áttekintett, egy évszázados cigány–magyar reláció történetében, s az 1989-es változások után sem mutatunk ki ilyen tendenciákat. Jeleztük ugyanakkor, hogy a cigányság az utóbbi évtizedben egyre nagyobb mértékben van jelen a falu fizikai terében. A fizikai jelenlét egyik része a lakóterek kiterjedéséhez kapcsolható, másik része pedig az alkalmi fizikai kilépések gyakorlatához. Rövid elemzésünkben ezzel a második jelenléti gyakorlattal foglalkozunk.

Jeleztük, hogy a cigány lakosság nagyobb számban, többször és másként van jelen a falu terében, mint 1989 előtt. Az alkalmi, eseti fizikai jelenlétnek van néhány olyan aspektusa, amely a magyar–cigány reláció megértése szempontjából figyelmet érdemel. Rövid összehasonlítás keretében mutatjuk be a magyar és a cigány fél nyilvános térhasználatára közti eltéréseket, és jelzünk ezzel kapcsolatban néhány következtetést.

A lokális közösség „térbeélési gyakorlatát” igen sok antropológiai vizsgálat mutatta be. A néprajzi és antropológiai vizsgálatok szerint a magyar kultúrához tartozó lokális közösségek is nagyon fontosnak tartják a saját léttér szimbolikus megjelölését („kicövekelését”). Jelképes tárgyak, ceremóniák révén jelölik ki a saját világuk határait, és a markánsan megjelölt kereteken belül igen intenzív nyelvi/szimbolikus világot teremtenek. Kiemelten fontos a „burokteremtés”, majd pedig a burkon belüli világ intenzív beélése. Ezt a pra-

xist jól mutatják a nemzetépítéssel, regionális identitások létrehozásával kapcsolatos vizsgálatok. Jellemző e praxisra az, hogy a saját világból való kilépés esetén mindig egyének lépnek ki az idegen világba, és igyekeznek minél hamarabb visszajutni, miközben – pozitív vagy negatív értelemben – eltávolítják, „helyére teszik” az idegen világot. Igen sok példával igazolható, hogy a falu magyar lakossága a helyi cigányság világába való belépést is a fentiekben bemutatott modell alapján éli meg. Ha nem muszáj, nem lép be, csak egyenként megy és rövid időre, ha pedig visszatért, akkor a saját vonatkoztatási körben zajló beszéd események révén nyelvi/szimbolikus elhatárolódásra játszik.

A cigányoknak a magyarok lakta térbe való belépése egészen más modell szerint történik. A leginkább szembeötlő jelenség kétségkívül a csoportos jelenlét. Ez a praxis a régebbi kapcsolatot is jellemezte. Ha segíteni kellett az ismerős magyar családnak, akkor vagy az egész cigánycsalád jött, vagy annak nagyobb része. Az udvar egy sarkában letelepedtek, a hozott eszközöket kibrakták és elhelyezték, egy saját kis mikrovilágot hoztak létre az udvaron. A tér kiválasztásához rendszerint engedélyt is kértek a családfőtől. Ebben a saját maguk számára épített kis térben teljesen otthonosan viselkedtek. Ha a férfi dolgozott, akkor odaült az asszony, a gyerek, az otthoni rend szerint, a tágabb környezettel mit sem törődve dolgoztak, beszélgettek, hangoskodtak, ettek vagy éppen „nevelték” a gyereket. Arra is vigyáztak, hogy ebből a mikro térből a lehető legkevesebbszer lépjenek ki, a gyerekeikre mindig rászóltak, hogy ne járkaljanak összevissza az udvaron. Amikor elmentek, nyom nélkül felszámolták a saját maguk számára kiépített teret.

Az utóbbi évtizedben ugyanezt a gyakorlatot tapasztaljuk, de most már sokkal gyakrabban és nyilvános térben (utcán, üzletek előtt). Azzal a különbséggel, hogy nem mikro-munkatereket hoznak létre, hanem beszélgetési és „tartózkodási” tereket. Beszédmód, hangnem, gesztusvilág, térhasználat, téma körök tekintetében nincsen lényeges különbség a saját lakótérben (udvaron, saját házak között) és a falu nyilvános terében zajló „események” között. Ugyanez mondható el a csoportos közlekedés gyakorlatáról is. Ezeknek a saját világból való csoportos kilépéseknek három fontos jellemzőjük van. Az egyik, hogy a saját világhoz tartozó eseményt a maga teljességében, komplexitásában viszik ki a nem saját térbe. A másik pedig az, hogy a saját világ idegen térbe kitelepített helyzeteit egy idő után teljesen fölszámolják. Nem törekednek arra, hogy megjelöljék a helyet, arra sem, hogy ugyanoda visszatérjenek, vagy valamilyen módon jelezzék, hogy később igényt tartanak az átmenetileg elfoglalt térre. Nem igyekeznek semmilyen módon biztosítani egy későbbi, ismételt visszatérést. A saját világ egy részét időlegesen rátelepítik az idegen térre, de nem próbálják elfoglalni vagy megjelölni azt. Mindig visszalépnek a saját tér keretei közé. Végül a harmadik, talán legfontosabb elem, hogy a saját világba visszatérve a kilépés nem képezi beszélgetés tárgyát. Az idegen világ

nem téma, nem kell értelmezni, elhelyezni. Ugyanakkor azt is lehet mondani, hogy a helyi magyar közösség a cigányság számára egyébként sem téma. Magától értetődően – az elmúlt évtizedekhez viszonyítva – sokkal rutinosabban használják a nem saját teret, és ehhez nem kapcsolódnak értelmezési gyakorlatok, reflexiók, nyelvi–szimbolikus manőverek. A térbeélésnek és térfoglalásnak ez a formája teljesen eltér a magyar közösség gyakorlatától. Egyfajta ütközésmentes kiterjedés, amely sehol nem konfrontálódik a magyar fél szimbolikus kijelölésre és nyelvi–szimbolikus értelmezésre épülő praxisával. A kollektív jellegű kilépésnek, visszalépésnek ez az egyre gyakoribb és magától értetődő ismétlése az, ami a magyar oldalt talán a leginkább zavarja.

Az egymás mellett élő kettős térbeélési, térfoglalási gyakorlat egész sor kérdést vet fel a lokális identitás jellegével és működésével kapcsolatban. Az kétségtelen, hogy a magyar oldal a fizikai értelemben vett falu egészére vetíti ki a lokális identitást életben tartó, azt továbbépítő, a társadalmi nyilvánosságban is megjelenő gyakorlatát, de ebben a cigányság semmilyen módon nem szerepel. A lokális identitáshoz kapcsolódó hétköznapi események és helyzetek nagyon is számolnak a cigányság jelenlétével, de ez a terület nagyon nehezen megközelíthető a kutatás számára. Végül pedig: a cigány lakosság a saját világ működtetésével van elfoglalva, de ezt oly módon teszi, hogy ez a gyakorlat az antropológiai és néprajzi szakirodalomban alkalmazott identitásvizsgálati módszerek révén nem kimutatható (intézmények létrehozása, jelképek számbavétele, események és ceremóniák naptári rendje stb., stb.). A lokális identitás vizsgálatára mindhárom területről választható elemezhető példa.